

Religija, Crkva i treći sektor u Srednjoj i Istočnoj Europi

Siniša Zrinščak
Studijski centar socijalnog rada
Pravnog fakulteta
Sveučilište u Zagrebu

Izvorni znanstveni članak
UDK 2:261:061.2
Primljeno: studeni 1995.

Promijenjene društvene okolnosti u postkomunističkim zemljama dovele su do intenzivnog razvoja mnogih nedržavnih i neprofitnih organizacija, tj. oblikovanja tzv. trećeg sektora društvenog života. Kako su danas bitno promijenjeni obrasci odnosa Crkva - društvo - država, evidentan politički i društveni potencijal religije može se iskazati prije svega kroz treći sektor. Koristeći se Anheierovim i Seibelovim modelom proučavanja neprofitnog sektora u Srednjoj i Istočnoj Europi, u tekstu se na primjeru Hrvatske i drugih zemalja analizira uloga religije i Crkve kroz tri ključna područja: obrasci odnosa država - društvo prije 1989. godine, obrasci transformacije i obrasci institucionalne izgradnje. Posebno se analizira proces prilagodavanja novim društvenim okolnostima gdje se na osnovi aktualnih događanja pronalaze tri dileme: legitimacijsko-kritička (dilema legitimacije političkog poretka nasuprot rastućim socijalnim problemima na koje je religija posebno osjetljiva), tradicionalno-mobilizacijska (odnos tradicionalne strukture Crkve i tradicionalnih oblika religioznosti i mobilizacijskih potencijala vjernika laika), ideologijsko-pragmatična (supsumira prve dvije i govori o utjecaju religije i Crkve na oblikovanje društvenih odnosa te posebno na izgradnju modela socijalne države).

UVOD

Socijalne znanosti s pravom nastoje analizirati burnih, ali i vrlo proturječnih političkih i društvenih promjena u bivšim komunističkim zemljama upotpuniti ulogom religije i Crkve u tim procesima.¹ To se daje vrlo lako objasniti. Bivši su komunistički sustavi demonizacijom religije ojačali njen politički potencijal i uopće njeno društveno značenje, što se sve odražavalo u pojavnim oblicima različitim od onih u ostalim (demokratskim) političkim poretcima. Mnogo je konkretnih povijesnih i aktualnih društvenih faktora utjecalo na to da je uloga religije i Crkve bila različita u pojedinim zemljama, ali je naznačena opća tendencija ipak

bila gotovo svuda prisutna. Slijedom takvih razmišljanja analize su aktualnih procesa pretežno i zaokupljene nesumnjivim političkim doprinosom religije i religijskih organizacija rušenju komunističkih sustava. Takvom, usudio bih se reći dominantnom tipu analize, osobito na Zapadu,² nedostaju dva bitna elementa: dinamičnost i društvena uvjetovanost. Četrdeset odnosno četrdeset i pet godina komunističkog sustava nije razdoblje potpune zamrznutosti političkih i društvenih odnosa. I ova su društva imala svoju dinamiku, dakako unutar zadanih okvira, ali ponekad i preko njih. Značajne razlike moguće je bilo uočiti i među nekim zemljama.³ Sociolozi religije u komunističkim su zemljama mogli registrirati bit-

¹ Ova je studija nastala u okviru projekta *Eastern European Initiative* Centra za filantropiju Sveučilišta u Indiani, SAD. U prvotnoj varijanti i pod naslovom *Religijska filantropija u društvima u tranziciji* prezentirana je na Međunarodnom znanstvenom skupu *Crkva i država u postkomunističkim društvima* koji je u organizaciji Centra za religijska istraživanja Split Instituta za primijenjena društvena istraživanja održan u Splitu (27-29. 4. 1995). Bitnije izmijenjena i pod ovim naslovom studija je prezentirana i na Drugom europskom sociološkom kongresu u Budimpešti (30. 8-2. 9. 1995) te se kao takva, još dijelom doradna, ovdje objavljuje. Zahvaljujem Centru za filantropiju na financijskoj i svakoj drugoj pomoći u izradi ove studije.

² Usp. tekstove u časopisima kao što su *Journal of Church and State, Religion, State and Society, Religion in Eastern Europe* i sl. posljednjih godišta, kao i brojne knjige na te teme.

³ Hrvatska je primjer zemlje koja je u sastavu bivše Jugoslavije bila zemlja s većim političkim pa onda i religijskim slobodama. One doduše nisu smjele ugroziti osnove sustava, ali kako se taj sustav razlikovao u nekim bitnim osobinama od ostalih istočnoeuropskih zemalja, te su se razlike odražavale i u tretmanu religije i Crkve. Hrvatska nažalost i danas predstavlja specifičan primjer, ali ovog puta zahvaljujući ratnim okolnostima.

ne promjene u religiji i njenoj društvenoj uvjetovanosti (Roter, 1990; Vrcan, 1985; Tomka, 1995). Te promjene pokazuju da i današnju i eventualno njenu buduću ulogu treba interpretirati vrlo obazrivo. Kao što se je mijenja društvena funkcija religije, mijenja se i religija sama. Radi se dakako o proturječnim i neizvjesnim procesima, kao što je uostalom i sam proces tranzicijskih promjena još uvijek vrlo neodređen.

Sociološka interpretacija religijskih promjena, i ako želi izbjeći navedene opasnosti, ima mnogo izvedbenih mogućnosti. Ovaj se rad opredjeljuje za rjede korišten, ali metodološki plodonosan pristup i polazi od početne teze da se buduća društvena uloga religije i Crkve i proces unutarreligijskih promjena može najbolje odčitati kroz odnos s rastućim i sve značajnijim trećim sektorom u Srednjoj i Istočnoj Europi. Zašto i kako?

TREĆI SEKTOR

Potrebno je najprije definirati pojmove. Pojam trećeg sektora upućuje na tzv. sektorski model organizacije društva (Wuthnow, 1991:5). Uz državu i tržište, kao dva ključna područja, postoji i cijeli niz različitih organizacija i institucija bez kojih bi društveni život bio nezamisliv. Državu karakterizira prisila, tržište profitna orijentiranost, dok treće područje nije određeno niti prisilom niti profitabilnošću, već naprotiv (najčešće) dobrovoljnim udruživanjem i dobrovoljnom akcijom. Ova podjela je bolja od podjele na javni i privatni sektor, ali i ona pati od nekih bitnih nedostataka (Wuthnow, 1991; Anheier & Seibel, 1990). Sektore nije ni moguće ni potrebno striktno odvajati, oni su često vrlo isprepleteni i odnose se međusobno na različite načine, ali je metodološki korisno razlikovati neke ključne karakteristike po kojima se taj tzv. treći sektor razlikuje od prva dva. Treći sektor uključuje dakle cijelu lepezu različitih organizacija i grupa od kulturnih, obrazovnih, sportskih, zdravstvenih, socijalnih, karitativnih, religijskih, ekoloških itd. (Salamon, Anheier, 1992.a, 1992.b). Za to se područje, uz niz drugih, najčešće rabe i pojmovi neprofitnog odnosno dobrovoljnog sektora, ali se ovdje priklanjamo onim razmišljanjima koja smatraju da je za komparativna istraživanja, zbog vrlo različitih povijesnih, društvenih i zakonskih okvira razvoja, pogodniji, uza sve svoje slabosti, pojam trećeg sektora (Gidron, Kramer, Salamon, 1992). Uz treći

sektor još vezuju pojmovi slobode i slobodne inicijative, neformalnosti, filantropije. Filantropija se često rabi i kao sveobuhvatan termin koji uključuje dobrovoljno davanje, dobrovoljnu službu i dobrovoljno udruživanje (Payton, 1988:32). U njezinom užem značenju čovjekoljublja (milosrda, dobrotvorstva...) filantropiju je možda najlakše povezati s religijom i čak i tvrditi da je religija rodno mjesto filantropije. No ovdje se ipak ne radi o jednoznačnom odnosu, a i vezu religije i Crkve s trećim sektorom treba odčitavati mnogo slojevitije.

Ako se može reći da pažnja kojom Amerikanci prate i promiču razvoj trećeg sektora dosiže gotovo nemjerljive razmjere i ako se to može objasniti razvojnim specifičnostima američkog društva, kako je to još uočio Alexis de Tocqueville koji ističe presudno značenje dobrovoljnih organizacija, posebno religijskih, za očuvanje demokratskog društva, duha slobode i inicijativnosti (Tocqueville, 1945), nipošto se ne bi moglo ustvrditi da je uloga tih organizacija u drugim dijelovima svijeta manje značajna. Ona je možda ponekad drukčija, ali ne i manje važna (Fischer, 1993; Salamon, 1993). Salamon analizira četiri razloga za tako propulzivan razvoj trećeg sektora: kriza socijalne države, kriza razvoja, ekološka kriza i kriza socijalizma. Pad komunizma omogućio je nesmetan (iako ne potpuno nesmetan!) razvoj nedržavnih i neprofitnih organizacija u bivšim komunističkim zemljama, ojačavši tendencije i mogućnosti koje su se mukotrpno pokušavale probiti u uvjetima političkih nesloboda. I druga su tri razloga za iste zemlje također značajna, osobito stoga što su i sami "kapitalistički" uzori bremeniti problemima i proturječnostima razvoja.

Procjene govore o otprilike manje od 50 registriranih dobrovoljnih organizacija u Albaniji, manje od 100 u Litvi, oko 300 u Bugarskoj, 4 700 u Rumunjskoj, 13 347 u Češkoj, 3 906 u Slovačkoj, 17 000 u Poljskoj, 31 172 u Mađarskoj (Les, 1994:14). U Hrvatskoj je do sredine 1994. godine bilo registrirano 24 969 "društvenih organizacija" i "udruženja građana" (službeni nazivi!), od toga je čak 7 313 organizacija osnovano za vrijeme rata (Bežovan, 1995). Velik broj nevladanih organizacija osnovan je u Hrvatskoj za rješavanje problema izbjeglica i saniranje drugih ratnih posljedica, pa pored domaćih djeluje i velik broj stranih, ponajprije humanitarnih organizacija. Usporedba ekonomskih pokazatelja razvijenosti i snage trećeg sektora s drugim razvijenim zemljama

ne daje impresivne rezultate (Salamon, Anheier, 1994), ali se s obzirom na rastući broj takvih organizacija sa sigurnošću može tvrditi da će i ti pokazatelji dati dodatne argumente onima koji značenje trećeg sektora u bivšim komunističkim zemljama vide zasada prije svega u političkom području.

Euforiju pada Berlinskog zida ubrzo je stigla teška svakodnevnica. Svi relevantni ekonomski pokazatelji govore da se društvena kriza postkomunističkih zemalja produbljuje, da je prijelaz k tržišnoj ekonomiji mukotrpan i neizvjestan proces. Nisu rijetka upozorenja zapadnih znanstvenika koji shvaćajući težinu i dramu aktualnih procesa dramatično upozoravaju da je uspostava političkog demokratskog poretka prvenstveni i apsolutni cilj, cilj od kojega se nikako ne bi smjelo odustati usprkos svim teškoćama (Rose, 1993). Upravo u izgradnji demokratskog političkog poretka treći sektor ima najveću ulogu. Demokraciju, osim poštovanja usuglašenih formalnih političkih pravila, karakterizira upravo postojanje niza medijativnih i samoekspresivnih organizacija. Gradeći demokratsku političku mrežu, takve organizacije služe nekim bitnim funkcijama:

"- Osiguravaju sredstva za izražavanje i aktivno artikuliranje različitih i kompleksnih potreba društva.

- Motiviraju pojedince da se radije ponašaju kao građani u svim aspektima društva nego da se pokoravaju ili ovisе o državnoj moći i dobrotvornosti.

- Promoviraju pluralizam i različitost u društvu štiteći i jačajući kulturne, etničke, religijske, lingvističke (i druge) identitete.

- Kreiraju alternativu centraliziranim državnim agencijama osiguravajući službe s većom neovisnošću i fleksibilnošću.

- Etabliraju mehanizme pomoću kojih vlada i tržište ostaju odgovorni pred javnošću." (Siegel & Yancey, 1992:15)

Upravo je na političkom području moguće pratiti razvoj od kontestatorskih organizacija komunističkog razdoblja do današnjih raznorodnih interesno-političkih grupa. Crkva je kao jedina ustanova nedržavnog tipa mogla i morala u takvom totalitarnom tipu poretka artikulirati političke, ali i kulturne, etničke i druge interese. Veza religije i trećeg sektora već se

ovdje nazire. Uz uže političko i ekonomsko značenje, treći sektor posebno važnu ulogu igra danas na socijalnom području. U bivšim se komunističkim zemljama uz stare nejednakosti javljaju i nove, povećava se nezaposlenost, javljaju se novi oblici siromaštva, množe se etnički konflikti (Deacon, 1993; Puljiz, 1994). Izbjeglička kriza u Hrvatskoj, uz ratna stradanja, poprima nevidene razmjere na europskom kontinentu nakon Drugog svjetskog rata.⁴ Razložno je očekivati da će religijske zajednice i religiozni pojedinci i grupe u suočavanju s takvim problemima pronaći jake motive djelovanja. Štoviše, razložno je i očekivati da se uz novu društvenu poziciju religijskih zajednica i pojedini oblici njihovog djelovanja - školovanje, zdravstvo, karitativni rad i sl. - inkorporiraju u sustav socijalne države. Veza religije i trećeg sektora time postaje sasvim očita i privlačna za istraživanje. Istraživački problemi dakako tu tek počinju.

RELIGIJSKI DOPRINOSI

Prilikom daljnje elaboracije teme potrebno je imati na umu dvije napomene. Problemi razvoja trećeg sektora u Srednjoj i Istočnoj Europi sasvim su očiti. Mogućnosti i perspektive različite su među pojedinim zemljama, zakonski, fiskalni, politički... okviri vrlo su nejednaki. Ovi se problemi razvoja trećeg sektora ovdje ne mogu elaborirati, ali ih se isto tako ne smije zanemariti. Druga bitna primjedba odnosi se na odnos trećeg sektora i države. Mnogi su istraživači pod jakim dojmom američke situacije i literature gdje se treći sektor javlja u proteži državi i gdje je uopće stav spram države izrazito skeptičan. Za Europu to svakako nije slučaj, a očito neće biti ni za postkomunističke zemlje (Wuthnow, 1991; Gidron, Kramer, Salamon 1992). U Europi su razvijeni različiti modeli odnosa trećeg sektora i vlasti, a jedan od bitnih čimbenika koji je utjecao na oblikovanje različitih obrazaca odnosa upravo je status dominantne Crkve, odnosno status više različitih vjerskih zajednica i njihovi povijesni odnosi.

Već i letimičan pogled na treći sektor posvuda u svijetu nedvojbeno će potvrditi dominantnu sekularnost trećeg sektora. Čak i u slučajevima gdje je Crkva važna ustanova

⁴ Službeni podaci o broju izbjeglica i prognanika u Hrvatskoj su sljedeći: sredinom 1992. godine bilo je oko 700 000 izbjeglica i prognanika (oko 15% populacije prema popisu iz 1991). U svibnju-lipnju 1994. bilo je 379 908 izbjeglica i prognanika. (Iz vještice o socijalnoj politici Republike Hrvatske, 1994:22).

državnog socijalnog servisa s pravom se može postaviti pitanje koliko je ta pozicija "plaćena" sekulariziranom šutnjom (Gustafsson, 1990). Pa ipak, ne može se reći da religija i Crkva ne igraju važnu ulogu u promociji trećeg sektora, kao što se i veza religije i filantropije čini tako prirodnom. Stoga začuđuje relativno malen broj studija posvećenih problemu religije i trećeg sektora u ukupnom broju studija iz tog područja (Hall, 1990:38). Postojeća istraživanja govore da se odnos religije i trećeg sektora može promotriti na dvije razine. Prvo je religijski doprinos individualnom angažmanu. Kakav je odnos vjerovanja i akcije, odnosno kako religijska opredijeljenost utječe na davanje i volontiranje? Da li se religijsko učenje o ljubavi prema Bogu i bližnjemu svome te učenje o tome da je čovjek na lik Božji stvoren djelatno živi i kako konkretno religijski mehanizmi djeluju u životu? Za sociologa religije važno je i obrnuto pitanje: jača li iskustvo davanja i volontiranja povratno individualnu vjeru i koliko je to iskustvo važno za nju? Ovakav pristup omogućuje sagledavanje unutarne dinamike religijskog života kao što može i ukazati na neke unutarreligijske promjene važne za socijalnu manifestaciju religijskog. Druga razina promatranja fokusira ulogu religijskih organizacija. Religijski se život odvija većinom unutar religijskih organizacija - one potiču djelovanje svojih članova, organiziraju ga i koordiniraju. Religijske se organizacije pojavljuju kao važni čimbenici ostvarivanja načela socijalne države. Konačno, ali ne manje važno, religijske organizacije i grupe artikuliraju interese svojih članova, problematiziraju moralna i druga društvena pitanja, počesto se i politički aktiviraju, riječju, predstavljaju nezaobilazno mjesto artikulacije društvenog života. Uloga je religijskih organizacija i grupa stoga nezaobilazna u proučavanju cijele lepeze društvenog područja, "svijeta života".

Većina studija sugerira da se može govoriti o pozitivnoj koreliranosti pripadanja religiji te davanja i volontiranja (Wuthnow, Hodgkinson and Associates, 1990). Razlike nisu osobito velike, ali su statistički značajne. Oni koji pripadaju nekoj religiji skloniji su darovanju svog novaca i vremena religijskoj organizaciji ili nekoj drugoj neprofitnoj grupi, skloniji su pomoći i uočiti potrebu za vlastitim angažmanom. Članovi religijskih grupa više podržavaju i pomažu aktivnosti koje su češće vezane uz religijske organizacije (obrazovanje, zdravstvo, humanitarni rad nasuprot problemima okoliša,

umjetnosti i sl.). Koleriranost je zamjetna i kod crkvene participacije: s njenim povećanjem povećava se i vlastita disponiranost različitim religijskim aktivnostima. Članovi religijskih grupa više su socijalno orijentirani itd. Međutim, sva su ova istraživanja usko vezana uz istraživanja djelatnosti religijskih kongregacija. Za američke prilike, usprkos jakom individualnom i antidržavnom osjećaju, religijske kongregacije ključno su mjesto neprofitnih djelatnosti. Zaključak koji se pesimistički nadaje u citiranom studiji (sastavljenoj od istraživanja odnosa religije i filantropije u određenom broju dominantnih religija) - da odnos individualne vjere i filantropskog angažmana ostaje i nadalje većinom nerazjašnjen i da taj angažman ponajprije treba promatrati kroz djelovanje religijskih kongregacija - potvrđen je u jednom drugom istraživanju koje dovodi u pitanje ovako iskazanu pozitivnu koleriranost. "Nismo pronašli značajnu povezanost između religijskog vjerovanja i volontarizma, ukoliko se dobrovoljna aktivnost promatra odvojeno od kongregacijskog okrilja. Ovaj nalaz sugerira da kongregacijsko volontiranje nije samo plodonosna arena za buduća istraživanja već i potencijalni nosilac komunalne akcije. Drugim riječima, najbolji način da se razumiju religijska vjerovanja volontera može biti istraživanje faktora koji potiču članove religijskih kongregacija na volontiranje." (Cnaan, Kasternakis, Wineburg, 1993:48) Ovaj zaključak dobiva na posebnoj važnosti u proučavanju uloge religije i trećeg sektora na europskom kontinentu gdje je važnost religijskih organizacija (i većim dijelom etabliranih Crkvi!) u državnom ustroju značajna kroz cijelu povijest. Čak će i za Veliku Britaniju, koju istraživači listom svrstavaju u zemlje s više tržišnoorijentiranim, nasuprot europskog državnoorijentiranog trećeg sektora (Ahheier, Seibel, 1990: 384), James Beckford ustvrditi da su religijske organizacije bile centralne za neprofitni sektor britanskog društva stoljećima bez nužne odvojenosti od države (Beckford, 1991:58). U Francuskoj, Italiji, Njemačkoj, Švedskoj, nailazimo na različite obrasce uloge religijskih organizacija u trećem sektoru, ali je za svaku zemlju povijesna uloga religije vrlo važna, kao što je i gotovo presudan odnos crkveno-državnih odnosa i kroz povijest i u današnjim (pretežno sekulariziranim) društvenim odnosima (Wuthnow, 1991). Za našu će temu stoga biti ključno proučavanje uloge do-

minatnih Crkvi (ali i svih drugih religijskih grupa) u aktualnim društvenim procesima. Crkva u postkomunističkim zemljama dobiva na važnosti danas upravo zbog njenog prijašnjeg deminorizirajućeg tretmana i društvene uloge koju je vršila. Kako će se ta nova društvena pozicija Crkve konkretno realizirati ovisi o mnogim okolnostima, razlikuje se među pojedinim zemljama, ali je očito da će o tome ovisiti mnogi drugi društveni odnosi. Vjerojatno tu tvrdnju ne treba dodatno argumentirati - argumentacija pak za početnu tvrdnju da se iz odnosa Crkvi spram trećeg sektora može odčitati njena buduća društvena uloga ovdje se već polako nazire. Pogledajmo zato što se točno dešava u bivšim komunističkim zemljama.

SREDNJA I ISTOČNA EUROPA: IZAZOVI NOVOG KONTEKSTA

Metodološki Anheierov i Seibelov pristup u komparativnoj analizi neprofitnog sektora i transformacije društva u Istočnoj Njemačkoj, Mađarskoj i Poljskoj čini se plodonosnim i za ovu raspravu. Slijedeći Gerschekronov komparativno-povijesni pristup, koji sugerira da transformacijski proces počinje s različitim polaznih točaka, prolazi različite faze, razvija različite obrasce i dosiže različite završne točke institucionalnih efekata i orijentacija, autori perspektive razvoja trećeg sektora promatraju kroz tri ključna područja:

1. obrasci odnosa država - društvo prije 1989. godine;
2. obrasci transformacije i
3. obrasci institucionalne izgradnje (Anheier, Seibel, 1993:8).

Mogućnosti ovakve analize uloge religije u razvoju trećeg sektora ovdje će se ilustrirati primjerima iz Hrvatske i djelomice iz ostalih postkomunističkih zemalja prema dostupnoj literaturi.

1. Hrvatska je u sastavu jedinstvene bivše Jugoslavije slijedila slične obrasce sruza religije i komunizma kao što su se dešavali i u drugim zemljama. Sukob Tita i Staljina 1948. odnosno kasnije konzekvencije toga sukoba, izražene u politici nesvrstanosti, samoupravljanju, nešto većim političkim slobodama nego u drugim zemljama, te s druge strane činjenica multinacionalnosti i višezličnosti uvjetovali su neke

specifičnosti (Zrinščak, 1993.b). Sraz s Katoličkom crkvom bio je nešto izraženiji nego s ostalim vjerskim zajednicama, a činjenica podijeljenosti dviju ključnih nacija (Hrvata i Srba) prema dominantnim religijama dodatno je usložnjavala sliku. Katolička je crkva tako u Hrvatskoj uz činjenicu političke suprotstavljenosti preuzela ulogu zaštitnika nacionalnih i kulturnih vrijednosti hrvatskog naroda i ta je njena uloga bila naglašena. Slični procesi zbivali su se s nekim razlikama i kod ostalih vjerskih zajednica (Srpska pravoslavna crkva, Makedonska pravoslavna crkva, Islamska zajednica). Svakako da je, imajući na umu te činjenice, trebalo promatrati i podatke o kretanju religioznosti jer se nakon procesa pada broja religioznih 80-tih godina primjećuje, iako blagi, suprotan trend (Zrinščak, 1993.a). Ovom trendu pridonijele su i neke druge manifestacije velikih nacionalno-crkvenih okupljanja, manifestacije pučke religioznosti i sl. Taj vrlo površni i prilično pojednostavljujući prikaz samo je ilustracija koja želi ukazati najprije na probleme interpretacije prošlih događaja i utjecaja tih zbivanja u postkomunističkom razdoblju. Kako interpretirati iskustva rekrutiranja, odnosno je li religijske promjene toga razdoblja moguće objasniti sekularizacijskom tezom (Tomka, 1991; Kepel, 1994)? Rekonstrukcija društva bila je usko povezana s religijskim revalizacijom i teško je te procese odvojeno interpretirati. Religija je svakako u komunizmu pokazala svoj društveni potencijal i time postala najznačajnija (u Hrvatskoj ipak ne jedina) ustanova civilnog društva.⁵ Takav je potencijal religije bio jamac njene vitalnosti (ostavljamo po strani pitanje oblika i karaktera te religioznosti) pokazavši da religija može spremno dočekati sljedeće događaje.

2. U Hrvatskoj su prekretnicu predstavljali slobodni politički izbori 1990. godine kada se Katolička crkva jasno opredijelila za demokraciju, pluralizam, izbore. Ne ulazeći u ocjenu svih zbivanja i različitih interpretacija ponašanja Crkve, dovoljno je reći da je ona iskazala svoj jasn timeres za promjenom dotadašnjeg poretka (Šagi, 1993), ali se ipak nije angažirala na tako djelatan način kao npr. u Poljskoj u općenacionalnom pokretu ili pak u Češkoj gdje je došlo do podjele na pitanju demokršćanske liste (Kepel, 1994). Katolička je crkva dala i podršku nezavisnosti Hrvatske.

⁵ U Hrvatskoj, primjerice, od sredine 60-ih djeluje Caritas Katoličke crkve kao što djeluju i neki crkveni vrtići. Ta djelatnost nije bila legalna, ali je (uz veće ili manje probleme) bila tolerirana od vlasti.

Nacionalnomobilizacijski potencijal katolicizma tako se posebno iskazao u procesima promjena u Poljskoj, Slovačkoj i Hrvatskoj (Michel, 1992). No procesi su se već tu počeli usložnjavati. Crkva je u Hrvatskoj svoju društvenu poziciju trebala iskazati i potvrditi (čak zajamčiti za budućnost) u ovo vrijeme rata, kao što će i nesumnjivo veliku ulogu igrati raspad antikomunističke koalicije u Poljskoj, ili proces raspada države u Češko-Slovačkoj itd. Važnost je religije za procese demokracije i izgradnje civilnog društva, a to onda znači i za razvoj sada bitno novog trećeg sektora, time došla do vrhunca. Prošli su događaji utabali moguće staze, ali iskušenja tek predstoje.

3. Društvene su se okolnosti stubokom promijenile. Promijenjeni su obrasci odnosa Crkva - država i Crkva - društvo. Kako će se ti obrasci sada manifestirati ovisi koliko o prijašnjim obrascima u pojedinim zemljama toliko i o svakodnevnoj prilagodbi novim okolnostima slobodnog djelovanja u složenom društvu. Također, koliko razvoj trećeg sektora ovisi o ostalim društvenim okolnostima toliko ovisi i o daljnjoj društvenoj vitalnosti religije. Crkvene su zajednice, moguće je već vidjeti, suočene s više dilema.

Tri dileme

Prva se dilema može nazvati *legitimacijsko-kritičkom*. Nju je pregnantno formulirao Helmut Anheier razmatrajući razvoj neprofitnog sektora u Njemačkoj (Anheier, 1991). Sve su se dobrovoljne organizacije u bivšoj Istočnoj Njemačkoj našle sada u dualnoj poziciji, s jedne strane legitimacije novog političkog i ekonomskog poretka, a s druge strane angažmana u socijalnom području iz kojeg se država nastoji povući. Ova je dilema posebno važna za Crkvu i građanske asocijacije koje su nastale pod religijskim okriljem. Kako će Crkva odgovoriti na rastuće socijalne potrebe na koje država, kojoj je pomogla da nastane, očito neadekvatno odgovara i koliko Crkva svoju ulogu vidi u promociji socijalnih prava i socijalne države (socijalnog društva) te smatra li da se upravo u ovom području ona može osvjedočiti kao (nekompromitirani) moralni arbitar? Posebno je to važno za Katoličku crkvu kojoj neke naputke, iako ne tehničkog i operativnog

karaktera, daje upravo njeno razvijeno socijalno učenje. Tu je dilema moguće uočiti i u djelovanju Katoličke crkve u Hrvatskoj. Vrlo razvijeno i prošireno djelovanje Caritasa (slično je i s karitativnim organizacijama drugih religijskih zajednica, ali u mnogo manjem opsegu) pokazuje da je Crkva svjesna svoje uloge u socijalnom području i da se tu želi situirati kao nezaobilazni partner, ali istovremeno mnoga pitanja ostaju bez valjanih odgovora. Rasprava o tranziciji kao socijalno-etičkom problemu ostaje gotovo nezapažena (Šagi, 1995), a upravo se u ovom prijelaznom razdoblju generiraju tako osjetljivi i teški socijalni problemi. Slično je i s pitanjem direktnijeg političkog angažmana. Oprez Katoličke crkve u Hrvatskoj spriječio je preobrazbu vladajuće stranke u (izriječkom) demokršćansku i pridonio daljnjoj marginalizaciji ostalih demokršćanskih stranaka, ali nije riješio probleme odnosa s vlašću. U Hrvatskoj se taj problem najdrastičnije prelama na pitanju rata. Dilema se prepoznaje u potrebi da se legitimira pravo na hrvatsku samostalnost i pravo na zakonitu obranu, ali da se ne prijedu zadane, civilizirane granice, da se i dalje promiče evandeoska ljubav i pravo manjinskih grupa. Ostaje otvorenim pitanje koliko Katolička crkva u Hrvatskoj uspijeva praktički slijediti onu generalnu poziciju koju je formulirao papa Ivan Pavao II. svojim priznanjem Hrvatske prije EU, ali s jasnim upozorenjima da su evandeoska načela ljubavi iznad svake politike (Ivan Pavao II., 1994).⁶

Druga je dilema za razvoj neprofitnog sektora još važnija i može se nazvati *tradicionalno-mobilizacijskom*. Religijska inspiracija za djelovanjem svoj izražaj dobiva i u djelovanju različitih laičkih religijskih grupa, ali još više u svjesnom stavu da je vrijeme tradicionalno manifestirane religioznosti prošlo. Religija u suvremenim društvima pokazuje jak osjećaj za identifikacijom i rješavanjem društvenih problema, ali taj osjećaj češće izvire iz nedoktrinarne i nekonvencionalne spiritualnosti (Beckford, 1990). Proučavajući neprofitni sektor u Poljskoj i Mađarskoj Stephen Wunker je zaključio da katolička tradicija u tim zemljama rezultira dualnim efektom (Wunker, 1991). S jedne strane, religijsko uvjerenje može dati značajan doprinos razvoju dobrovoljnog sektora, dok, s druge strane, crkvena dominacija kao

⁶ Valja ovdje primijetiti da su javne rasprave o odnosu Katoličke crkve i vlasti vrlo često površne i nedosljedne, bez dubljeg poznavanja povijesnih i aktualnih društvenih okolnosti. Problem javnih očekivanja i procjena crkvenih aktivnosti trebao bi svakako biti predmet ozbiljne studije. Usp. Tomka, 1995.

da sputava entuzijazam karitativnog djelovanja. Izvoriste tog inhibirajućeg efekta autor pronalazi u općoj averziji prema inicijativama koje su nezavisne od Crkve ili su izvan područja koje tradicionalno privlače crkvenu pažnju. Hrvatsko je iskustvo zanimljivo i za ovu raspravu. Buđenje laika u Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj nije se zbililo nakon Drugog vatikanskog koncila, nego se zbiva danas. Promatrajući crkveni život i dosad organizirana dva skupa vjernika laika dade se zaključiti da niti Crkva zna što bi s njima, niti oni sami znaju što bi sa sobom (Vijeće za laike, 1993). Izuzetan angažman mnogih vjernika laika koji jedino u svom predanom djelovanju prepoznaju svoju vjeru te aktivnost mnogih osnovanih laičkih religijskih udruga ipak ne osporava činjenicu slabe osposobljenosti i slabog poznavanja posebno socijalnog učenja Crkve.⁷ Evidentna spiritualna glad može se izraziti na različite načine i krenuti u različitim smjerovima, osobito u slučajevima dominacije tradicionalne crkvene strukture i tradicionalnih oblika religioznosti. Socijalno i humanitarno djelovanje nekih crkvenih laičkih organizacija u Hrvatskoj je nemjerljivo, ali slabo prepoznato i u Crkvi i u društvu. Upravo će na ovom polju doprinosa trećem sektoru religija pokazati svoju daljnju vitalnost i društvenu značajnost.

Treća dilema supsumira prve dvije i može se nazvati *ideologijsko-pragmatičnom*. Kakvi se modeli društva ili preciznije modeli socijalne države razvijaju u Istočnoj i Srednjoj Europi? Upravo je religija sa svojim povijesnim iskustvima jedan od važnih faktora koji utječe na razvoj pojedinog modela. Jaki katolicizam i politički apsolutizam faktori su inklinacije k jednom konzervativno-korporativnom modelu socijalne države, dok odsutnost takvih tendencija prije razvija jedan liberalan model. U lite-

raturi je razvijena argumentacija po kojoj zemlje s jakom katoličkom tradicijom razvijaju posebne specifičnosti u socijalnoj organizaciji društva, pa je čak moguće i govoriti o katoličkoj obitelji naroda (Castles, 1993, 1994). Raspravu o tome ostavljamo po strani, ali je važno uočiti razlike među zemljama koje imaju jaku Katoličku crkvu od zemalja koje imaju relativno jake ili dominantne ostale Crkve, prije svega protestantske i pravoslavne.⁸ No analizirajući aktualne tendencije, potrebno je i "jako" odnosno utjecajnost određene religije relativizirati. Zaista je primjerice nejasno je li u Hrvatskoj "jača" Katolička crkva s cijelim svojim kompleksom utjecaja ili je pak "jači" MMF, tj. novoformirana vladajuća klasa koja poštujući liberalne regule vanjskih vjerovnika ustvari štiti svoje novoosvojene interese.⁹ Površno razmatranje crkvenog javnog utjecaja može doći do pogrešnih zaključaka ako se istodobno ne analizira karakter novog društvenog poretka koji se uspostavlja u određenoj zemlji jer činjenica javnog crkvenog vizibiliteta može više govoriti o interesima određenih političkih grupa i karakteru društva nego što možda govori o samoj Crkvi (iako naravno govori i o njoj samoj!). Da povlačenje Crkve iz direktnijeg političkog angažmana ne rješava sve probleme i da prvenstveni problem ostaje pitanje difuznog utjecaja djelatne prisutnosti u društvu i mogućnost realizacije religijskih potencijala (čega je upravo treći sektor valjan indikator), pokazuje se na primjeru Katoličke crkve u Poljskoj. Ideologizacija pitanja abortusa, odnosno želja da se insistira na etičkim pitanjima može se pokazati promašenom ako istovremeno ne postoji korespondencija sa senzibilitetom moderne (većinom sekularne!) kulture i sa suvremenim društvenim procesima (Gagnere, 1993; Anheier, Seibel, 1993).¹⁰ Zanimljivo je i

⁷ Možda više potaknut razlozima o kojima se raspravlja u prethodnoj točki, a ne ovoj ovdje, i sam je kardinal Franjo Kuharić, zagrebački nadbiskup, u svom nedavnom intervjuu posebno apostrofirao problem "obrazovanosti": "Tko ne prostudira i ne upozna i shvati 'Lumen Gentium', ne smije govoriti o Crkvi, jer ne zna što je Crkva. Takav će Crkvi pristupiti kao vatrogasnom društvu ili političkoj stranci, a Crkva je misterij... Tko ne osvoji nauk o Crkvi iz 'Lumen Gentium', neka šuti o Crkvi." (Glas Koncila, 16. srpnja 1995.)

⁸ Zemlje s jakom pravoslavnom tradicijom u kontekstu perspektiva razvoja trećeg sektora su vrlo malo istraživane. Kako je upravo kod tih Crkvi moguće uočiti naglašen nacionalni i mobilizacijsko-politički potencijal, bilo bi zanimljivo istražiti kojim socijalnim modelima inkliniraju te zemlje.

⁹ Bob Deacon smatra da se u Hrvatskoj razvija liberalan model socijalne države usprkos jakoj Katoličkoj crkvi. Kriteriji procjene jesu: relativna skala ekonomskog razvoja, mobilizacija radničke klase, utjecaj katoličkog učenja na politiku, apsolutistička i autoritarna vlast, karakter revolucionarnih procesa i utjecaj međunarodnih faktora (posebno ekonomskih) (Deacon, 1993:193). Neovisno o tome koliko je Deacon u svojoj procjeni u pravu, on upravo zaoštava pitanje utjecajnosti Katoličke crkve ili - drugim riječima - pitanje karaktera dominantne religioznosti u Hrvata.

¹⁰ Riječ "korespondencija" ovdje znači nastojanje realizacije duha Drugog vatikanskog sabora koji pretpostavku religijskog utjecaja vidi u razumijevanju svijeta i suvremenih procesa. Nedavni predsjednički izbori u Poljskoj dodatno i upravo dramatično upozoravaju na problem razumijevanja suvremenih društvenih procesa.

ovdje hrvatsko iskustvo koje se može činiti nerazumljivim ukoliko se nemaju na umu prethodne napomene. Dok polemike oko Prijedloga zakona o abortusu postaju sve žešće u javnosti, a različite religijski inspirirane grupe pokušavaju stvoriti jak "antiabortivni" blok, a (barem za sada) ostaje nejasno za kakvu će se strategiju utjecaja opredijeliti Hrvatska biskupska konferencija, vlasti očito (bez uvida javnosti) pripremaju takva institucionalna rješenja odnosa države i vjerskih zajednica koji će jamačno favorizirati Katoličku crkvu i eventualno (djelomice) još neke tzv. povijesno prisutne religijske organizacije, a izrazito defavorizirati sve ostale.¹¹ Na istoj su crti i neki drugi potezi vlasti koji idu k favorizaciji nekih i defavorizaciji drugih religijskih organizacija, odnosno različitih religijskih organizacija iste Crkve.¹²

ZAKLJUČAK

Moguće je dakako još nabrajati moguće dileme i elaborirati moguća rješenja odnosa Crkve i društva u postkomunističkim zemlja-

ma. Navedene ilustracije ipak sasvim dovoljno govore o tome kako se u demokratskom društvu evidentan religijski potencijal može ozbiljiti u nizu različitih, pojedinačnih i pretežno nedržavnih inicijativa. Također postaje sasvim jasno da društveni obrazac religijske ekspresije iz komunističkog razdoblja ne funkcionira jednako u novim društvenim okolnostima. Sasvim suprotno, insistiranje na takvom iskustvu može biti preprekom sadašnjoj uspješnoj adaptaciji. Ma kakav se oblik odnosa razvio u trokutu Crkva - država - društvo, treći sektor kao ukupnost nedržavnih i neprofitnih oblika djelovanja može pokazati koliko će zaista religija moći iskazati svoj potencijal moralno-društvene osjetljivosti. I tamo gdje se eventualno razvije model državno etabrirane Crkve, duhovni će potencijal uvijek nastojati pronaći nove načine svoje realizacije i time pokazati svoju nepresušnu vrijednost za čovjeka.¹³ Otuda svrsishodnost proučavanja zapretenih društveno-religijskih odnosa unutar novog i značajnog sektora društvenog života u postkomunističkim zemljama.

LITERATURA:

- Anheier, H. (1991) West Germany: The Ambiguities of Peak Associations, u: Wuthnow, R. (ed.) (1991)
- Anheier, H., Scibel, W. (eds.) (1990) *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*. Berlin/New York: Walter de Gruyter
- Anheier, H., Scibel, W. (1993) *The Nonprofit Sector and the Transformation of Societies: A Comparative Analysis of East Germany, Hungary and Poland*, The Johns Hopkins University: Institute for Policy Studies
- Beckford, J. (1990) Presidential Address - 1989. The Sociology of Religion and Social Problems, *Sociological Analysis*, 1:1-14.
- Beckford, J. (1991) Great Britain: Voluntarism and Sectional Interests, u: Wuthnow, R. (ed.) (1991)
- Bežovan, G. (1995) Neprofitne organizacije i kombinirani model socijalne politike, *Revija za socijalnu politiku*, 3:195-214.
- Castles, F. (ed.) (1993) *Families of Nations*. Dartmouth
- Castles, F. (1994) On religion and public policy: Does Catholicism make a difference?, *European Journal of Political Research*, 25:19-40.
- Cnaan, R., Kasternakis, A., Wineburg, R. (1993) Religious People, Religious Congregation, and Volunteering in Human Service: Is There a Link?, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 1:33-51.
- Deacon, B. (1993) Developments in East European Social Policy, u: Jones, C. (ed.) (1993)

¹¹ Udruga za vjersku slobodu u Republici Hrvatskoj posebno je kritična prema najavama takvih zakonskih rješenja te prema medijskoj zastupljenosti vjerskih zajednica na državnoj televiziji. Usp. *Vjerska sloboda*, Glasilo Udruge za vjersku slobodu u Republici Hrvatskoj, godina 1, broj 1, svibanj-lipanj 1995.

¹² Dok je izvješće o radu Caritas sastavni dio službenog *Izvješća o socijalnoj politici Republike Hrvatske*, istodobno se, primjerice, katolička laička udruga "Kap dobrote", čiji se članovi, između ostaloga, nesebično daruju radu s beskućnicima, dakle onima sa samog društvenog dna, i koji smatraju da družeci se s beskućnicima upoznaju jednog novog Isusa, suočila s finansijskim i smjeshajnim problemima koji su praktički onemogućili njezin rad u prenočištu "Predah". Karitativne organizacije ostalih religijskih zajednica u ovakvom se službenom *Izvješću* izrijekom i ne spominju: Merhamet (Islamska zajednica), Adra (Adventistička crkva), Agape (Pentekostalna crkva) ...

¹³ Ovdje je vrlo zanimljivo iskustvo Italije gdje se nasuprot etabriranoj Katoličkoj crkvi, inkorporiranoj u sustav socijalne države, javljaju mnoge nezavisne grupe, u socijalnom području posebno one s religijskom inspiracijom (Perlmutter, 1991).

- Fischer, J. (1993) *The Road from Rio. Sustainable Development and the Nongovernmental Movement in the Third World*. Westport/London: Praeger
- Gagnere, N. (1993) The Return of God and the Challenge of Democracy: The Catholic Church in Central Eastern Europe, *Journal of Church and State*, 35:859-884.
- Gidron, B., Kramer, R., Salamon, L. (1992) *Government and the Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Grzymala-Moszczyńska, H. (1994) Unlearning learned helplessness: The view from Poland, *The Christian Century*, March 16, 1994.
- Gustafsson, G. (1990) Politicization of State Churches - a Welfare State Model, *Social Compass*, 37(1):107-116.
- Jones, C. (1993) *New Perspectives on the Welfare States in Europe*, London and New York: Routledge
- Hall, P. D. (1990) The History of Religious Philanthropy in America, u: Wuthnow, R.; Hodgkinson V. A. and Associates (1990)
- Kepel G. (1994) *The Revenge of God. The Resurgence of Islam, Christianity and Judaism in the Modern World*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press
- Kuti, E. (1993) *Defining the Nonprofit Sector: Hungary*. Working papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, no. 13. Baltimore: The Johns Hopkins Institute for Policy Studies
- Leš, E. (1994) *The Voluntary sector in Post-Communist East Central Europe*. Washington, D.C.: CIVICUS
- Michel, P. (1992) Religious Renewal or Political Deficiency: Religion and Democracy in Central Europe, *Religion, State and Society*, 20:3&4.
- Ministarstvo rada i socijalne skrbi (1994) *Izviješće o socijalnoj politici Republike Hrvatske*
- Nielsen, N. (1991) *Revolutions in Eastern Europe. The Religious Roots*. New York: Orbis Books
- Papa Ivan Pavao II. (1994) *Govori u Hrvatskoj (10. i 11. rujna 1994)*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost
- Payton, R. (1988) *Philanthropy. Voluntary Action for the Public Good*. New York: MacMillan Publishing Company
- Perlmutter Ted (1991) Italy: Why No Voluntary Sector?, u: Wuthnow (ed.) (1991)
- Powell, W. (ed.) (1987) *The Nonprofit Sector: A Research Handbook*. New Haven and London: Yale University Press
- Puljiz, V. (1994) Socijalna politika postsocijalističkih zemalja, *Revija za socijalnu politiku*, 1:83-90.
- Rose, R. (1993) Bringing freedom back in, u: Jones, C. (1993)
- Rotter, Z. (1990) O vjerovanju, crkvi in državljanski religiji, *Teorija in praksa*, 5:590-597.
- Salamon, L. (1993) *The Global Associational Revolution: The Rise of the Third Sector on the World Scene*. Occasional Paper No. 15. Baltimore: The Johns Hopkins University, Institute for Policy Studies
- Salamon L., Anheier H. (1992.a) In search of the non-profit sector. I: The question of definitions, *Voluntas*, 2:125-151
- Salamon, L., Anheier H. (1992.b) In search of the non-profit sector. II: The problem of classification, *Voluntas*, 3:267-309
- Salamon, L., Anheier, H. (1994) *The Emerging Sector: The Nonprofit Sector in Comparative Perspective - an Overview*. Baltimore: The Johns Hopkins University, Institute for Policy Studies
- Siegel D. & Yancey J. (1992), *The Rebirth of Civil Society. The Development of the Nonprofit Sector in East Central Europe and the Role of Western Assistance*. New York: The Rockefeller Brothers Fund
- Šagi, B. Z. (1993) *Izazovi otvorenih vrata.. Kršćansko promišljanje trenutka*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost
- Šagi, B. Z. (1995) Crkva i socijalna politika u našim okolnostima, *Revija za socijalnu politiku*, 1:1-11.
- Tocqueville de A. (1835/1945) *Democracy in America*. New York: Random House, Inc.
- Tomka, M. (1991) Secularization or Anomy? Interpreting Religious Change in Communist Societies, *Social Compass*, 38(1):93-102
- Tomka, M. (1995) The Changing Social Role of Religion in Eastern and Central Europe: Religion's Revival and its Contradictions, *Social Compass*, 42(1):17-26
- Vijeće za laike HBK (1993.), *Zbor hrvatskih vjernika laika - Zagreb 92. -Obnoviti lice zemlje*. Zagreb: Glas Koncila - Kršćanska sadašnjost
- Udruga za vjersku slobodu u Republici Hrvatskoj (1995) *Vjerska sloboda*, godina 1, broj 1, svibanj-lipanj 1995.
- Vrcan, S. (1986) *Od krize religije k religiji krize*. Zagreb: Školska knjiga
- Wilson J. and Janoski T. (1995) The Contribution of Religion to Volunteer Work, *Sociology of Religion*, 2:137-152.
- Wunker, S. (1991) The promise of non-profits in Poland and Hungary: an analysis of third sector renaissance, *Voluntas* 2:89-107.
- Wuthnow, R. (ed.) (1991) *Between States and Markets. The Voluntary Sector in Comparative Perspectives*. Princeton: Princeton University Press
- Wuthnow, R., Hodgkinson V. and Associates (1990) *Faith and Philanthropy in America. Exploring the*

Role of Religion in America's Voluntary Sector.
San Francisco/Oxford: Jossey-Bass Publishers

Zrinščak, S. (1993.a) Sociologija religije i sustavni ateizam, u: *Prilozi izučavanju nereligioznosti i ateizma 2.* Zagreb: IDIS

Zrinščak, S. (1993.b) Odnos Crkve i države u Hrvatskoj od 1945. do 1990. godine, u: Ivan Grubišić (ur.) *Religija i sloboda. Religijska situacija u Hrvatskoj 1945-1990.* Split: Institut za primijenjena društvena istraživanja - Centar Split.

Summary

RELIGION, CHURCH AND THE THIRD SECTOR
IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Siniša Zrinščak

Changed social circumstances in postcommunist countries led to intensive development of numerous nongovernment and nonprofit organizations, i.e. to forming of the so-called third sector of social life. Since the relations Church - society - state have been significantly changed today, the evident political and social potential of religion can be expressed primarily through the third sector. Using the Anheier and Seibel's model of studying the nonprofit sector in the Central and Eastern Europe, the text analyses the role of religion and the Church on the example of Croatia and other countries in three key fields: the patterns of the relationship state-society before 1989, the patterns of transformation and the patterns of institutional development. A particular analysis is made about the process of adaptation to new social circumstances, whereby, on the basis of actual events, three dilemmas are observed: the identification-critical one (the dilemma about the identification of the political order in relation to ever increasing social problems to which religion is particularly sensitive), the traditional-mobilization one (the relationship of the traditional structure of the Church and traditional forms of religiousness and mobilization potentials of layman congregation members) the ideological-pragmatic one (subsummarizes the first two and deals with the influence of the religion and the Church on shaping of social relationships, and particularly on the development of the model of the welfare state).